

Retorik

Rhetor förlag

Box 176

265 22 Åstorp · Sverige

forlag@rhetor.se

www.rhetor.se

Retorik

Jan Lindhardt

Översatt av José Luis Ramírez

RHETOR *förlag*

Retorik

© Rhetor förlag & Jan Lindhardt 2005

Översatt av José Luis Ramirez efter den danska original

“Retorik”, © Rosinante & Jan Lindhardt 1987

Alla rättigheter förbehålles. Kopiering utan förlagets
medgivande är förbjuden. Gäller även för undervisningsbruk.

Tryckt hos Centrtrykkeriet i Skive A/S, Danmark.
på svanenmärkt papper.

ISBN 91-975226-0-0

Innehåll

Författarens förord	7
Kapitel 1	
Den farliga retoriken	11
Kapitel 2	
En ny möjlighet för retoriken	21
Kapitel 3	
Den retoriska traditionens kännetecken	29
Kapitel 4	
Några grundbegrepp i retoriken	55
Kapitel 5	
Inventio	59
Kapitel 6	
Elocutio	81
Kapitel 7	
Dispositio och memoria	103
Kapitel 8	
Den europeiska kulturens förträngning av retoriken	111
Kapitel 9	
Den humanistiska bildningens kollaps	151
Register	163

Författarens förord

RETORIK ÄR VETENSKAPEN om eller konsten att tala väl (*scientia/ars bene dicendi*). Så lyder den antika definitionen.

På danska använder man ordet ”smukt” (”tale smukt”), vilket vidgar retorikens definition till att täcka såväl det estetiskt behagliga som det sannfärdiga, moraliskt riktiga och verkningsfulla¹. Retorik är strängt taget den genomtänkta teorin om huruvida en framställning bringas till att uppfylla dessa krav. I överensstämmelse med gängse språkbruk vill jag dock också låta ordet täcka den retoriska praxis, vältaligheten.

Intresset för retorik kan ha flera motiv. Det kan gälla önskan att historiskt förstå den antika världen och renässansen, där vältaligheten var ett explicit uttryck för kultur och självförståelse. Eller man kan (liksom i renässansen) önska återuppliva intresset för den antika retoriken, då man anser att denna viktiga del av vårt kulturarv har blivit försummad i vår tid. I modern tid föreligger dock två andra övervägande motiv, som gör att man sysselsätter sig med retorik.

1) Det moderna yrkeslivets *public relations*- och marknadsfunktioner har, speciellt i USA, givit en skjuts åt en vetenskapligt-sociologiskt grundad retorik, vars uppgift är att klarlägga, hur man *påverkar* bäst och mest effektivt. Dale Cargies bok från 1912 om det ”talade ordets makt” handlar om på vilket sätt man ökar försäljningen av sina varor med en riktig reklam- och PR-verksamhet. Den *new rhetoric*, som följde i spåren av detta, uppfattar sig själv som en empirisk

1 Se H. Lausberg *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 1960, § 32-33. Walter Jens ”Rhetorik”, (i *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, 1971 Bd. 3) s. 432ff.

vetenskap, vars mål är att skapa en övertalningsteknologi².

2) I Europa finner man också – ofta under neo-marxistisk inspiration – ett *kritiskt* intresse för retoriken. Om man skall förändra eller avskaffa samhällets borgerliga institutioner är man tvungen att avslöja den mystifierande och ideologiserade retorik, som de betjänar sig av. Den franske filosofen Roland Barthes har lämnat en rad skolexempel på detta med sina ”Mytologier”, där han visar hur de borgerliga värdebegreppen kläs in i en språklig dräkt, som gör dem nästan oantastliga³.

Både *new rhetoric* och den nykritiska retoriken avstår från att sysselsätta sig med retorik som kunskapsteori. Antingen vill man påverka okunniga användare eller ta bort slöjan som döljer det kapitalistiska samhället, så att den borgerliga människan kan tas fram i ljuset. Man frågar sig inte om den retoriska framställningen är sann; bara om den är effektiv, eller om hur den luras.

Man kan också välja en tredje utgångspunkt för att sysselsätta sig med retorik genom att utgå från att vältalighet är ett så allmänt drag i den mänskliga tillvaron, att man helt enkelt inte kan undvika att intressera sig för den på samma sätt som vi gör med psykologi, pedagogik, filosofi etc.

För mig har detta motiv varit avgörande, och föreliggande framställning är varken utsprungen ur ett historiskt intresse för antiken eller ur modern övertalningsteknologi eller menad som ett försök till att begrava retoriken. Det har gjorts många gånger förr, såväl nykritiskt som okritiskt, men att man misskrediterar eller till och med förnekar retoriken är inte något bevis för att man har blivit av med den.

2 Se Jens, op. cit. s. 448.

3 Roland Barthes *Mythologies*, 1969.

Min framställning är inte en handbok i hur man lär sig att tala väl, utan några överväganden över retorikens sanningsbegrepp. Den inleds med en presentation av den gängse värderingen av retoriken (kap. 1). Därefter följer i kap. 2 några antydningar om hur modern språkfilosofi kan bereda ett nytt tillträde till ämnet. I kap. 3 skisseras den retoriska traditionen och i kap. 4-7 analyseras de retoriska grundbegreppen, medan kap. 8 och 9 omfattar ett försök att klarlägga varför retoriken, förstådd som äkta kommunikation, har glidit ut från den västliga civilisationens medvetande.

Jan Lindhardt,
Lystrup 1975

Förord till svenska utgåvan

DET HAR HÄNT mycket inom retorikforskningen sedan 1975, då denna bok kom ut för första gången. En mängd litteratur har utgivits och inte minst litteraturforskningen och de pedagogiska facken har tagit upp retoriken. "Retorik" är inte längre bara ett skällsord i det offentliga medvetandet. Det har blivit klart att formen i hög grad formar innehållet. Man kan inte veta vad en framställning innehåller, utan att kännas vid dess formspråk.

I Danmark bedrivs värdefull forskning i retorik vid Köpenhamns universitets Institut for Retorik och i Norge går retoriken framåt som utgångspunkt för pedagogisk-filosofiska funderingar. De nordiska länderna står i begrepp att komma med i den internationella diskussionen.

Således är "klimatet" avsevärt förändrat sedan denna boks

tillkomst 1975. Den fick då ett välvilligt mottagande, men knappast något större genomslag, och är på så sätt en spegling av retorikens eget öde: en rörelse från 1800-talets glömska och 1900-talets förakt till en renässans på 2000-talet.

Att boken nu, efter 30 år, har hittat väg till andra sidan sundet, har fler bidragande orsaker: dels den svenska retorikens utveckling i dessa år, där nu forskning bedrivs under två professorer, dels det fundament, denna forskning bygger på: en tät undervegetation av retorikkurser och retorikintresse på snart sagt samtliga svenska universitet och högskolor.

Sist men inte minst är en konkret och direkt orsak min översättare, José Luis Ramírez, vars initiativ så vackert illustrerar den skandinaviska gemenskapen på retorikens område, som har vuxit fram de senaste 10 åren.

Jan Lindhardt,
Roskilde, juni 2005

Kapitel I

Den farliga retoriken

RETORIK ÄR SOM NÄMNTS läran om hur man formar sitt språk på ett sådant sätt att man vinner åhörarna till sig och till den sak som man önskar främja. Det är inget galet i det, kan man kanske tycka. Några kommer dock att invända att det på sätt och vis är utmärkt, men man har endast dåliga erfarenheter av många tomma talesätt som inte säger någonting och endast låter ihåliga och klichéartade. Att en talare eller en skribent är retorisk, betyder som regel att han pryder sina uttalanden med välljudande vändningar som inte står i något egentligt förhållande till innehållet, utan bara är tomt prat. Det känns bara irriterande för mottagaren som hellre vill ha en kort, klar och saklig framställning. Det känns också förnärmande, då man känner att någon försöker överbevisa en med konstgrepp som inte alls har med saken att göra. Mottagaren känner att man försöker lura honom och blir således arg. Att det retoriska inte längre griper och fångar mottagaren skylls också ofta på att det känns gammaldags. Äldre tiders prosa var mycket svulstigare och mer överdriven i sina uttrycksmedel än idag. Därtill kommer att många retoriska vändningar har tappat den friskhet, som de kanhända har ägt en gång. Det har gått med dem som med konventionella komplimanger, som verkar ihåligare, ju mer blomstrande de är. Vissa institutioner lider särskilt av att de i språkligt hänseende ännu befinner sig i det förflutna, vilket t.ex. gäller kyrkan. När folk blir tillfrågade om varför de inte går i kyrkan

längre, får man ofta svaret att det tomma och föråldrade språk som används där inte säger dem något. Det handlar om en förgången stil.

Man tar dock fel om man tror att retoriken bara avvisas som gammaldags och avlägsen. Vi vet ju att den antika retoriken har fått sina legitima arvtagare, som måhända inte har övertagit dess formspråk men dock dess intention, nämligen att ”lära ut, glädja, röra” (*docere, delectare, movere*), alltså att påverka människor. Dessa moderna arvtagare behandlas inte med milt överseende, utan betraktas med skepsis blandad med fruktan. Politisk propaganda är man på förhand på sin vakt inför. Det är nästan per definition givet att man inte kan vänta sig någon sanning därifrån. Till och med när våra inhemska, fredliga politiker vänder sig till sina väljare, är både de och vi på det klara med den nästan oöverstigliga barriären som skapas av deras bristande trovärdighet. Politikerna är opålitliga i kraft av de jobb som de åtagit sig. Det rör sig inte om deras personliga hederlighet. Måhända har vi alla en misstanke om att uppgiftens fördärvlighet också smittar av sig på personen, en misstanke som bekräftas av omfattande litteratur.¹ För några år sedan talades det mycket om att det inte var bra om ”det har gått politik” i en fråga. Det var liktydigt med att en saklig behandling då var utesluten.

Ännu tydligare blir misstanken mot en annan grupp av moderna retoriker, nämligen *reklamfolk*. Även dessa anses vara lögnkonstnärer, om man kan betrakta öarlighet som något professionellt. Inte heller här tjänar det någonting till att välansedda reklamexperter (därest sådana finns) berättar för oss att det viktigaste med en annons ska vara dess *informativa* värde. Vi känner väl till att det inte är sant. Informationen om tvättmedel eller tobak kan återfinnas på en udda plats i

1 Så t ex Henrik Pontoppidans *De dodes rige*.

annonsen. När man sedan vill göra gällande att de flesta människor inte låter sig lockas av neonljus, måste man fråga sig varför man då tar dem i bruk. Vi kanske godtar reklamens avsikt att den vill göra oss uppmärksamma på något, men vi tar avstånd från det lögnaktiga och förvrängda sättet att göra det på.

Ett annat fält där man kan finna ett släktskap med retoriken är i *media*. Journalistik skall visst informera, men alla vet att tidningen inte endast återger fakta, utan också hållningar och synpunkter. Det förstnämnda mottar vi gärna, men håller oss på vår vakt mot det sistnämnda och kräver att en riktig tidning presenterar ”objektiva” reportage och att den bara deklarerar sin egen uppfattning i ledaren eller i under-tecknade kommentarer. Det råder emellertid en utbredd misstanke om att så inte är fallet och att man därför måste vara på sin vakt mot pressen. Därför är man rädd för tidningsfolk och deras självuppskattning delas som regel inte av allmänheten, som hela tiden betraktar journalister som folk man ska akta sig för. Alla känner till händelser som de har upplevt på nära håll och som har blivit förvanskade när de återges i tidningen. Påståenden om att ”tidningarna är fulla med lögner”, åtnjuter ett brett bifall.

Ännu ett område som uppträder som en nutida släkt med retoriken är *undervisningen*. Den pedagogiska strävan går ju just ut på att lägga ämnet tillrätta och anpassa det till elevens nivå, så att han förmår tillägna sig det. Det handlar både om att göra framställningen så enkel och klar som möjligt och att påverka eleverna i önskad riktning. I den danska *Folkskolelagens* 1:a § definieras skolans syfte: ”att styrka [barnens] karaktär och ge dem nyttiga kunskaper”. Detta kan nås genom en mer gammaldags lärarcentrerad undervisning, där man förmedlar och lär ut. Man kan emellertid också experimentera med nya undervisningsformer som siktar till läran-

de genom egen verksamhet och låter eleverna uppleva ämnet under meningsfulla betingelser. Med tanke på att elevernas upplevelser främjas av social samverkan har på senare år grupp psykologin blivit ett väsentligt led i pedagogiken. Moderna pedagoger för en enveten kamp mot utantilläsningen och siktar mot att barnen skall känna sig personligt motiverade för det som skall läras. Trivsel och social harmoni är förutsättningar, inte bara för att modern undervisning ska kunna lyckas, utan även för att modernt yrkesliv ska kunna upprätthålla sin produktivitet. Det kan dock ej förnekas att kritiska röster förekommer. Pedagogiken som helhet har alltid tvingats försvara sig mot anklagelsen att förytliga och tugga sönder ett annars intressant kunskapsstoff.

Den moderna motivationspedagogiken lämnar en dålig smak i munnen hos många föräldrar och konservativa lärare. De känner att barnen blir lurade och lockas till att vilja något som de kanske i verkligheten inte bryr sig om. Paradoxalt nog visade sig en gammaldags psalmverspedagogik mindre auktoritär, eftersom den lämnade barnens själ i fred, bara de kunde recitera läxan rätt. Många progressiva pedagoger är också eniga häri, även om de drar en annan konsekvens genom att låta eleverna någorlunda själva bestämma vad de vill undervisas i.

Sammanfattningsvis ligger det något suspekt hos undervisaren, vare sig han har tillskrivit sig själv en gammaldags uppfostrande, moraliserande roll, eller uppträder som en modern ”dold frestare”, vilket också bekräftas av den politiska nonchalans med vilken man accepterar lärarnas löne- och arbetsvillkor.

Denna skepsis, som i större eller mindre grad kommer till uttryck mot de flesta former av förmedlande har en gemensam nämnare: fruktan för att bli manipulerad. Den klassiska

invändningen mot retoriken har ända sedan Platon varit att den övertalar i stället för att övertyga. Språket är ett makt-instrument och den som förstår att bruka det, är i stånd att skaffa sig eget inflytande. Nu är det väl i och för sig inte något suspekt med makt, men poängen med språkets makt är just att den är ohederlig. Den lever av förtiganden och förvrängningar, av suggestion och andlig våldföring. Retoriken, av vilket slag den än må vara, skall alltid lida av misstanken att spela med falska kort.

Detta misstroende mot språket och dess professionella utövarer är ett mycket viktigt spår i europeisk kulturhistoria. Redan grekerna upptäckte att språket inte är att lita på och att det inte finns någon förhandsgiven identitet mellan språket och den verklighet, det skulle avspegla eller återge. Vad är det då för krav vi ställer på språket när vi fordrar att det skall vara äkta och pålitligt? Det vi kräver är att det skall tala sanning, vilket kanske inte är lika självklart som det låter. Det skall återge verkligheten som den är. Verkligheten finns alltså där för språket. På samma sätt som "Gud är Gud om så alla människor vore döda" (Peter Dass). Augustinus berättar i sina "Bekännelser" hur det lilla barnet, enligt hans uppfattning, lär sig att tala språket. Modern pekar på varje ting eller handling för barnet och säger deras namn. Då vet barnet att en hund heter "hund" och vad det vill säga att springa. Språket blir på detta sätt en rapport om verkligheten, en slags inventeringslista (Wittgenstein) över vad världen innehåller. Således föreligger det ingen principiell skillnad mellan ett ord och ett siffertal. Med siffertal räknar man upp på en kulram hur många stycken man har av det ena eller det andra, och på liknande sätt brukas ord för att räkna upp tingen och deras egenskaper. Så långt är allt som det ska vara. Augustinus menar således att vi inte kan tala om något innan vi har erfarit det. Detta påstående, som också tycks bekräftat av vår

vardagliga erfarenhet, innebär alltså att vi först ser tingen i verkligheten och därefter ger dem namn. Namngivningen sker dels för att vi genom ”stickord” kan kalla fram bilder ur minnet, dels därför att vi kan kommunicera våra erfarenheter till andra. Naturligtvis finns felkällor. Vi kan komma ihåg fel, det vill säga förbinda ett ting med fel namn, och man kan omedvetet eller avsiktligt kommunicera fel, så att mottagaren vilseleds eller luras. Man kan tala om demokrati utan att detta ord syftar till en demokratisk verklighet. I verkligheten är det sällan tal om direkta lögnar, men man kan med små förskjutningar i ordens betydelse ändra kontexten ganska rejält. Härtill kommer att orden, särskilt de som återger känslor, hållningar etc., har en magisk förmåga att röra människor i en ganska osaklig riktning. Känslor kan ju överföras från den ena människan till den andra med hjälp av ord. Och det gäller inte bara ordens innehållssida; den kan förstärkas av deras klang, en nästan musikalisk uttryckssida, som kan ha samma sinnesrörande verkan som ett musikstycke. Här närmar vi oss poesin.

Känslorna gör vår kunskapsförmåga opålitlig, därför att de sätter oss själva i centrum och gör därvid vår förståelse ”subjektiv”. Kärlek förblindar oss, säger man, och det gör i själva verket alla känslor. Därför varnar vi för att ”låta känslorna fara iväg med oss” och vi tror inte på en människa som använder ”känsloladdade uttryck”.

Språket bär med sig förtrollande och missvisande drag och i objektivitetens intresse måste vi därför arbeta hårt för att upphäva trolleriet och oklarheterna.

Medlet till detta är först och främst att öva upp ett kritiskt sinne, så att man inte utan vidare sväljer och tar för givet allt vad man hör. I skolorna lär sig barn t. ex. att läsa tidningar med kritiska ögon och att avslöja reklamen genom att se vilka intressen som i själva verket döljer sig bakom påståendena.

Läroboken är på väg att försvinna från skolan till fördel för textläsning, i enlighet med den uppfattning som förordar att gå direkt till källan i stället för att hålla sig till alla sekundära (säkert förvrängda) framställningar. Också texterna utsätts för misstankar; det visar sig ofta att deras verkliga mening är ganska annorlunda än man skulle tro och att den kanske inte ens finns i texten, utan på ett helt annat ställe. Helst skulle man vilja lära eleverna en *metod*, så att de med den i handen blev i stånd att självständigt behandla texter och problem. Idén är antagligen hämtad från naturvetenskaperna, där man har förstått hur tingen verkligen är och att man kan ange lagmässigheter för deras reaktioner. Vardagsspråkets osäkerhet och opålitlighet blir här med hjälp av strängt matematiska system undanröjda.

En god hjälp i de moderna strävandena att undvika att låta sig luras av språket är *psykologin*. Vi är vana vid – det vill säga vårt språk vänjer oss vid – ett psykologiserande betraktelsesätt, när vi inte tar påståenden för giltiga i sig själva utan alltid försöker förklara dem utifrån deras tillkomst och avgöra huruvida de har sitt ursprung i känslor, psykiska tillstånd som neuroser, komplex etc.

I modern tid har marxismen också tillkommit som språk-misstänkliggörare. Nymarxister av alla slag har påtagit sig ett herkulesarbete med att avslöja och genomskåda de härskande klassernas och det borgerliga samhällets språkliga mystificationer. Det härskande språket är de härskandes språk, skulle man kunna säga med en lätt omskrivning av Marx; vilket i praktiken vill säga att maktavarna döljer sina egna egoistiska intressen bakom en allmännyttig ideologi. Frigörelse betyder bl.a. frigörelse från borgerlig retorik.

Denna rädsla att bli manipulerad gäller så att säga hela den moderna kulturen. Det är ändå skillnad på kravet om ”objektivitet” från ett språkområde till ett annat. Danskarna är nog

mer puritanska på detta område än de flesta andra. I varje fall stör det våra öron när vi hör vad tyskar, fransmän och kanske speciellt italienare kan tillåta sig att säga. Det som hos oss för länge sedan skulle ha förlorat sin trovärdighet, tas tydligen för allmångods i dessa länder. Också i Amerika ligger tröskeln för det som kan sägas och vinna tilltro betydligt högre. Även om Nixon blev tvungen att avgå som president för att han avslöjades som förbrytare, återvann han ändå något av respekten med sitt avskedstal, som av hans motståndare blev karakteriserat som ”his finest hour”. Här hemma skulle en sådan värtalighet endast göra ont värre; talet skulle, så att säga, än en gång bara ha visat hans brist på trovärdighet. Danskarna hyllar objektiviteten högre, och en politiker här hemma skulle hellre underdriva än överdriva för att vinna tillit. Vi har också en föreställning om att vårt språk är nykt-rare än de flesta andras:

Langt højere, ædlere, finere sprog
skal findes på fremmedes tunge;
om højhed og dejlighed danemænd dog
med sandhed kan tale og sjunge.²

Av och till slår det ändå över i en slags antiretorik, som när offentliga personer medvetet använder sig av dåligt språk med avbrutna meningar, långa tankepauser etc. Detta gör sig gällande ända ned till festtalarna, vars obligatoriska inledning är: ”Jag är ingen talare, men...”.

Denna något kalejdoskopiska bild av vårt förhållande till språket kan fördjupas och differentieras nästan i det oändliga. Men jag tror att poängen är klar, nämligen att språket

2 N.F.S. Grundtvig: ”Långt högre och ädlare, finare språk / skall finnas på främmandes tunga; / om höghet och härlighet dansken dock / med sanning kan tala och sjunga.”

liksom elden är en nyttig tjänare, men en sträng herre. Språk och verklighet är inte identiska, men identitet är något som ständigt måste omskapas med fortlöpande vaksamhet och omsorg. Skälet därtill är – kort sagt – att vi, med vårt mer eller mindre mänskliga, det vill säga subjektiva språk, söker beskriva den objektiva verkligheten, de objektiva sakförhållandena.

Med en sådan misstänksamhet mot språket är det klart att det inte blir någon legitim och respektabel plats kvar för retoriken. Språkets positiva sida är detsamma som dess möjlighet att uttrycka objektiva fakta adekvat, medan dess negativa sida är den subjektiva förvrängningen av samma fakta. Och retoriken är väl identisk med den subjektiva sidan, med övertalning snarare än övertygelse?

Härav följer naturligtvis att retoriken inte trivs i nutidens andliga klimat, och skall den trots allt få finnas till – och mycket tyder på att den alltid kommer att göra det – så torde det ske inkognito, under andra namn. Den får klä ut sig och ständigt akta sig för att ge sig till känna; annars kommer det att gå med den som med trollet i äventyret, som förlorade sin kraft när hans namn röjdes.

Så har det dock inte alltid varit. Under antiken, renässansen och upplysningstiden har man kunnat tala öppet om retorik och om vad man skulle använda den till. Samma sak håller enligt min mening på att hända igen, om än långsamt. Vad är det för en språk- och verklighetsuppfattning, som ligger bakom äldre tiders nästan skamlöst öppenhjärtiga glädje över retoriken?

Innan detta undersöks, skall jag bara peka på några drag i modernt språktänkande och filosofi som gör det möjligt för 2000-talets människor att sysselsätta sig med våltalighet i

andra situationer än framför spegeln i badrummet. Eller med andra ord: varför kan en bok som denna skrivas i dag, när det skulle ha varit otänkbart för 60 år sedan?